

ساختمان واژه (۳)

تا اینجا واژه‌های مرکب و مشتق را شناختیم و آموختیم که بخش مهمی از واژه‌های موردنیاز در زبان فارسی از راه مرکب‌سازی و مشتق‌سازی تأمین می‌شود.

در مورد واژه‌های غیرساده توجه به نکات زیر ضروری است.

(۱) بعضی از واژه‌های غیرساده که به عنوان صفت می‌آیند، گاهی نیز به عنوان قید در جمله به کار می‌روند؛ بنابراین، در شمار صفت‌های مشترک با قیدند: ناخواسته، بی‌ادبانه، شجاعانه.

(۲) مرز میان اسم و صفت در واژه‌های غیرساده گاهی مبهم است. در واقع، برخی از واژه‌های حاصل را می‌توان اسم یا صفت دانست؛ مثل: زرگر، آموزگار، دانشجو.

این موضوع حتی در مورد پاره‌ای از واژه‌های ساده نیز صدق می‌کند، واژه‌های ساده «مسلمان و مرد» از این قبیل هستند. برای تشخیص دقیق نوع کلمه، باید به کاربرد آن در جمله توجه کرد.

(۳) واژه‌های غیرساده فارسی تنها به آنچه در این درس‌ها آمده محدود نمی‌شوند اما در اینجا از آوردن نمونه‌هایی از وندهای تاریخی و وندهای غیرفعال و کم‌کاربرد خودداری شده است.

بخش دیگری از واژه‌های غیر ساده، واژه‌های مشتق – مرکب‌اند که معمولاً به دو شکل کلی زیر می‌آیند:

(۱) اگر به واژه‌های مرکب، وند افزوده شود، به واژه مشتق – مرکب تبدیل خواهند شد: جوان مرد ← جوان مردی، ناجوان مرد
(۲) اگر به واژه مشتق، یک تکواژ آزاد اضافه شود، آن نیز به واژه مشتق – مرکب تبدیل خواهد شد: دانش + جو ← دانشجو

ساختمان برخی از واژه‌های مشتق – مرکب چنین است:

(۱) وند + صفت مرکب ← صفت: ناجوان مرد، ناخودآگاه، ناخوشایند

(۲) صفت مرکب/مشتق – مرکب + وند ← اسم:

کارشناسی، کارآموزی، خودخواهی، کتاب‌فروشی،

دانش‌پژوهی، دانشجویی، زیاده‌خواهی

(۳) اسم + بن + وند ← اسم: اسم‌نویسی، دست‌بوسی، آشتی‌کنان،

آینه‌بندان، سربازگیری

(۴) بن + وند + بن ← صفت: دانشجو، دانش‌آموز، دانش‌پژوه

(۵) بن + وند + بن ← اسم: داد و ستد، خرید و فروش، زد و خورد،

زد و بند، نشست و برخاست، گفت و گو،

پخت و پز، گیر و دار، رفت و آمد، پرس و جو

فَعَالِيَّت

اسم‌های غیر ساده شماره ۵ سه نوع‌اند. درباره ساختمان آنها گفت و گو کنید.

(۶) صفت + اسم + وند ← اسم/صفت/قید: هزار تومانی، دویستی، یک طرفه،

شش ماهه، یک شبه، هرروزه، هرساله،

هیچ‌کاره، سه‌پایه

- (۷) اسم مشتق + اسم ← اسم : دانشسرا، دانشنامه
- (۸) اسم + وند + بن ← صفت : خدانشناس، زبان نفهم، حقوق بگیر
- (۹) اسم + وند + اسم ← اسم/قید/صفت :

سراسر، سرتاپا، دوشادوش، دست به دست،
تختِ خواب، رختِ خواب، مالا مال، قدم به قدم،
گوش به زنگ، شانه به سر، دست به عصا، رنگ
به رنگ، کشت و کشتار، آموزش و پرورش،
رو به رو، قلم به دست.

فَعَالِيَّت

نوع دستوری واژه‌های شماره ۹ را با استفاده از ملاک‌های نحوی در جمله تعیین کنید.

یادآوری :

برخی از واژه‌های مشتق بیش از یک وند دارند :
ناهماهنگی، ناراحتی، بی‌نظمی، ناشکیبا، نیافتنی، نخواندنی، نسنجیده، بی‌ادبی،
هماوازی، کشتارگاه، ناشکری، دانشگاه، بی‌مسئولیتی، همکاری، ناشنوایی، ستایشگری،
توانگری، نابینایی، ناخوانا، همراهی.

فَعَالِيَّت

نوع دستوری واژه‌های مشتق بالا را تعیین کنید.

دو گروه واژه‌های زیر را با هم مقایسه کنید.

بدتر شب‌پره

بتر شپره

دو حرف «د» و «ت» در بتر به دلیل نزدیکی به هم، برای سهولت تلفظ در یکدیگر ادغام شده‌اند. همچنین است «ب» و «پ» در شپره. به این فرایند واجی «ادغام» می‌گویند. نمونه دیگر:

زودتر زوتر

خودآزمایی

- ۱) درباره یکی از موضوعات زیر، صورت جلسه ای تهیه کنید.
 - نشست با اعضای تیم ورزشی مدرسه درباره چگونگی شرکت در مسابقات استانی
 - نشست با اعضای انجمن ادبی مدرسه درباره اجرای شب شعر
 - نشست با اعضای ستاد تربیتی دبیرستان درباره شرکت در مسابقات حفظ و قرائت قرآن
 - نشست با نمایندگان کلاس‌ها درباره چگونگی اجرای طرح شهردار مدرسه.
- ۲) با واژه «فرهنگ» سه کلمه غیر ساده (مشتق، مشتق – مرکب و مرکب) بسازید.
- ۳) برای هر یک از فرایندهای واجی (کاهش، افزایش، ابدال و ادغام) نمونه ای ذکر کنید.

الهی!

به عقل آفرینان دیوانه‌ات
که آمد به شائش فرود انما
به ساقی کوثر به شاه نجف
ز شادی به انده گریزان عشق
که هرگز نرفتند جز راه دل
سراپای من آتش طور کن
کزین تهمت هستی‌ام وارهان
دل زنده و جان آگاه ده

الهی به مستان میخانه‌ات
به دُردی کش لُجّه کبریا
به دُری که عرش است او را صدف
به نور دل صبح خیزان عشق
به رندان سرمست آگاه دل
که خاکم گیل از آب انگور کن
خدا را به جان خراباتیان
به میخانه وحدتم راه ده

رضی الدین آرتیمانی (قرن دهم)

فهرست منابع و مآخذ

- ۱) آریان پور، امیرحسین، تدارک پژوهش‌نامه، چ دوم، تهران، ۱۳۵۰
- ۲) انوری، دکتر حسن، آیین‌نگارش، انتشارات رسام، ۲ ج، ۱۳۶۶
- ۳) احمدی گیوی، دکتر حسن، دستور زبان فارسی، تهران، انتشارات فاطمی، ۱۳۷۴
- ۴) باطنی، محمدرضا، توصیف ساختمان دستوری زبان فارسی، امیرکبیر، ۱۳۶۰
- ۵) _____، زبان و تفکر، کتاب زمان، ۱۳۴۹
- ۶) _____، مسائل زبان‌شناسی نوین، انتشارات آگاه، ۱۳۵۴
- ۷) بهمنیار، احمد، املاي فارسی، پیشنهاد به فرهنگستان وقت (مقدمه لغت‌نامه دهخدا، چاپ ۱۳۳۷)
- ۸) جهانشاهی، ایرج، راهنمای نویسنده و ویراستار، تهران، شورای کتاب کودک، ۱۳۶۰
- ۹) حق‌شناس، دکتر علی‌محمد، آواشناسی، انتشارات آگاه، تهران، ۱۳۷۳
- ۱۰) خانلری، پرویز ناتل، تاریخ زبان فارسی، ۳ ج، انتشارات علمی، ۱۳۷۱
- ۱۱) _____، دستور زبان فارسی، انتشارات توس، ۱۳۶۸
- ۱۲) داودی، دکتر حسین، راهنمای درس املا و دستورالعمل تصحیح آن، انتشارات مدرسه سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی، تهران، ۱۳۶۷
- ۱۳) ذوالفقاری، دکتر حسن، کتاب کار انشا و نگارش، جلد ۱ و ۲، تهران، انتشارات اساطیر، ۱۳۷۵ و ۱۳۷۶
- ۱۴) ستوده، دکتر غلامرضا، مرجع‌شناسی و روش تحقیق در ادبیات فارسی، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی (سمت)، ۱۳۷۳
- ۱۵) سمیعی (گیلانی)، احمد، شیوه‌نامه دانشنامه جهان اسلام، بنیاد دایرةالمعارف اسلام، تهران، ۱۳۷۲

- ۱۶) _____، آیین نگارش، مرکز نشر دانشگاهی، ج سوم، ۱۳۶۹
- ۱۷) شریعت، محمدجواد، آیین نگارش، انتشارات اساطیر، تهران، ۱۳۶۸
- ۱۸) شعار، دکتر جعفر، شیوة خطّ فارسی، از انتشارات شرکت انتشارات احیای کتاب، چاپ اول، ۱۳۷۵
- ۱۹) صادقی، دکتر علی اشرف، درباره رسم الخطّ فارسی و التقای مصوّت‌ها (مجله زبان شناسی، پاییز ۶۳ و پاییز ۶۵)
- ۲۰) صادقی، دکتر علی اشرف و غلامرضا ارزنگ، دستور زبان فارسی، وزارت آموزش و پرورش، ج ۱ تا ۳، ۱۳۵۸
- ۲۱) فرشیدورد، دکتر خسرو، دستور امروز، ۱۳۴۸، تهران، صفی علی شاه
- ۲۲) ماحوزی، مهدی، گزارش نویسی، انتشارات اساطیر، تهران، ج دوم، ۱۳۶۶
- ۲۳) مشکوة‌الدینی، دکتر مهدی، دستور زبان فارسی بر پایه نظریه گشتاری، انتشارات دانشگاه فردوسی، مشهد، ۱۳۷۳
- ۲۴) _____، آموزش زبان فارسی، وزارت آموزش و پرورش، ۱۳۷۶
- ۲۵) مرادی، نورالله، مرجع شناسی، فرهنگ معاصر، ۱۳۷۶
- ۲۶) نجفی، ابوالحسن، مبانی زبان شناسی و کاربرد آن در زبان فارسی، انتشارات نیلوفر، تهران، ۱۳۷۴
- ۲۷) _____، غلط نویسیم، مرکز نشر دانشگاهی، چاپ هفتم، ۱۳۷۴
- ۲۸) نیساری، دکتر سلیم، دستور خطّ فارسی، سازمان چاپ و انتشارات (وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی)، چاپ اول، زمستان ۱۳۷۴
- ۲۹) وزین پور، نادر، فنّ نویسندگی، مؤسسه عالی علوم ارتباطات، ۱۳۴۹
- ۳۰) یاحقی، دکتر محمدجعفر (و محمد مهدی ناصح)، راهنمای نگارش و ویرایش، مشهد، آستان قدس، ۱۳۷۳

